

ДО ДЖЕРЕЛ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ У СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 1950-Х РР.)

Увазі дослідників історії педагогіки пропонуємо текст архівного документу – стенограму спільного засідання вчених Рад Інституту педагогіки УРСР та Інституту психології УРСР (від 11 грудня 1958 р.), присвяченого обговоренню питання про диференціацію навчання і розвиток здібностей учнів. У цьому документі яскраво відображено позицію і ставлення провідних українських учених у галузі шкільної освіти до ідеї запровадження диференціації навчання, зокрема організації шкіл для обдарованих дітей. Стило окреслимо історичні реалії, які вмотивовували зазначене обговорення.

З середини 1950-х років у радянській педагогічній дійсності постала проблема незадовільного стану підготовки школярів до майбутньої професійної діяльності. Тому вже з другої половини 1950-х рр. у школах поступово розгортали викладання теоретичних і практичних знань з найпоширеніших професій у промисловості й сільському господарстві¹. Водночас спостерігалася недостатність можливостей для реалізації шкільною молоддю своїх індивідуальних нахилів і талантів.

Встановлено, що вперше феномен диференціації навчання в середній школі у близькому до сучасного тлумаченні було обґрунтовано у статті російських учених М. Гончарова і О. Леонт'єва «Диференціювання навчання на другому етапі середньої освіти» (газета «Правда» від 21 листопада 1958 р.)². Це була своєрідна наукова рефлексія (у руслі «всенародного обговорення») пропозицій влади, які спочатку було викладено в опублікованій у вересні того ж року записці М. Хрущова «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні»³, а згодом – й в однойменних листопадових тезах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР⁴. Зокрема у пункті 17 тез йшлося про ініціативу щодо

організації шкіл «для найбільш здібних дітей і молоді в галузі мистецтва й ... [приділення] більше уваги розвиткові здібностей і задатків усіх дітей як у галузі мистецтва, так і в математиці, фізиці, біології та інших галузях наук»⁵.

У відповідь на зазначені тезові думки провідні вчені – психолог О. Леонт'єв і педагог М. Гончаров, «виходячи з потреб розвитку промисловості, сільського господарства і культури», пропонували запровадити диференціацію навчання в старших класах загальноосвітніх шкіл за певними напрямками – фізико-математичним, біологічним, гуманітарним (в імперську добу це називали «фуркація» освіти), а також відкрити школи для особливо обдарованих дітей не лише у творчій царині⁶. Уточнимо, що згаданий науковцями термін «диференціація навчання» до тексту Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні» (грудень 1958 р.)⁷ не увійшов, але почав використовуватися у науково-педагогічному середовищі. Про це, зокрема, свідчить і пропонуваний текст стенограми. Зазначимо, що питання диференціації шкільної освіти постало не стільки як назріла проблема внутрішньо-наукового розвитку досліджень шкільного навчально-виховного процесу, скільки як «добровільно-примусова» реакція психолого-педагогічного загалу на владний «виклик часу». Як пише французький дослідник Л. Кумель, хоча в Академії наук СРСР не відбулося жодних подібних офіційних обговорень, по всій країні в дусі всенародного обговорення майбутнього закону пройшли активні дискусії «знизу», де було оприлюднено численні критичні зауваження⁸.

З одного боку, запроваджувані новації свідчили про спробу підвищити якість середньої освіти і забезпечити учням необхідну для суспільного життя професійну орієнтацію. З іншого – спонукали до актуалізації психолого-педагогічних досліджень в Україні в аспекті вивчення здібностей і питань психології особистості.

Із тексту стенограми постає, що в обговоренні

¹ Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956–1964) / Кульчицький С. В. // Укр. істор. журнал. – 1998. – № 4. – С. 91–103.

² Гончаров Н. Дифференцировать обучение на втором этапе среднего образования / Гончаров Н., Леонт'єв А. // Из истории педагогической мысли России (1941–1985 гг.) / под общ. ред. акад. М. И. Кондакова. – в 4-х кн. – М. : Изд-во ИТ-ПииМИО РАО, 1993. – Кн. 2. – С. 207–211. □ (Ідеї й імена цих учених згадуються у тексті стенограми).

³ Хрущов М. С. Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні [Пропозиції, викладені в опублікованій записці товариша М. С. Хрущова, схвалені Президією ЦК КПРС] / Хрущов М. С. // Керівні матеріали про школу / упор. С. В. Бабич, В. О. Вікторова, С. П. Заволока. – К. : Держ. учб.-пед. в-во «Рад. школа», 1962. – С. 158–171.

⁴ Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні: тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР // Керівні матеріали про школу / упор. С. В. Бабич, В. О. Вікторова, С. П. Заволока. – К. : Держ. учб.-пед. в-во «Рад. школа», 1962. – С. 172–199.

⁵ Там само, с. 183.

⁶ Гончаров Н. Дифференцировать обучение на втором этапе среднего образования / Гончаров Н., Леонт'єв А. // Из истории педагогической мысли России (1941–1985 гг.) / под общ. ред. акад. М. И. Кондакова. – в 4-х кн. – М. : Изд-во ИТ-ПииМИО РАО, 1993. – Кн. 2. – С. 208. □ (Ідеї й імена цих учених згадуються у тексті стенограми).

⁷ Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР // Керівні матеріали про школу / упор. Є. С. Березняк, Г. К. Гончаренко, О. Г. Сивець. – К. : В-во «Рад. школа», 1966. – С. 61–92.

⁸ Кумель Л. Образование в эпоху Хрущева: «оттепель» в педагогике? [Електронний ресурс] / Лоран Кумель. – Режим доступу : magazines.russ.ru/nz/2003/kummel.html

запровадження можливих освітніх новацій українські науковці висловлювали різні думки: і на користь змін, і проти них. Документ може бути корисним дослідникам розвитку школи у радянську добу.

Наталія Дічек

СТЕНОГРАМА

Засідання вчених Рад інституту педагогіки та інституту психології
11 грудня 1958 року

Тов. КОРНІЄНКО – Товариші! Дозвольте об'єднане засідання вчених рад інституту педагогіки та інституту психології вважати відкритим.

На обговорення вчених рад вноситься одне питання. «Про диференціацію навчання і розвиток здібностей учнів».

Слово надається професору тов. КОСТЮКУ Г. С.

Професор КОСТЮК Г. С. – Товариші. в ході всенародного обговорення тез ЦК і Ради Міністрів про шляхи перебудови шкільної освіти, висувається цілий ряд нових важливих ідей.

Одною з таких ідей є ідея диференціації навчання.

Треба визначити своє ставлення до цієї ідеї.

Визначення свого ставлення до цієї ідеї зараз важливе ще і тому, що воно має значення для розробки навчальних планів, програм, тощо. Якщо приймаємо цю ідею, то висуваються нові завдання в програмах, планах та підручниках. Якщо відхиляємо, то ці завдання відпадають і треба подбати про розвиток здібностей у дітей іншим шляхом. Як оцінити цю ідею?

Я вважаю, що в принципових засадах до перебудови шкіл, викладених в тезах ЦК, ця ідея знайшла своє місце, як складовий момент.

Ця ідея є конструктивна, вона висувається самим життям, його вимогами, але треба правильно викрити суть цієї ідеї.

Ідея полягає в тому, щоб дати учням, всім юнакам і дівчатам середню освіту диференційованим шляхом, відповідно до потреб школи з одного боку і інтересів та нахилів і здібностей учнів – з другого.

В тезах передбачається, що учні, які закінчили 8-річку, будуть вибирати 3 основні шляхи. Вони будуть вибирати ту чи іншу школу, відповідно до їх нахилів і інтересів – ця ідея диференціації знаходить загальне схвалення і не є дискусійною. Тезами передбачається і дальша диференціація навчання по кожному шляху: 1, 2 та 3-му.

Ідея диференціації навчання знаходить своє відображення також і в технікумах, де учні

набувають спеціальність техніка з вузької галузі промисловості.

Чи вичерпуються цим шляхи диференціації шкільної освіти, чи не треба піти далі по шляху диференціації? Зараз висуваються пропозиції, зокрема в статті т.т. Гончарова і Леонтєва, в який рекомендується піти далі у справі диференціації шкільної освіти. Не завжди автори висвітлюють точно, на якому ступені приймати цю диференціацію, але їх можна розуміти, що це стосується другого ступеня освіти.

Висуваються дві пропозиції:

1. Диференціація загальної освіти з певного віку у загальноосвітніх школах (з фізики, біології, гуманітарних наук тощо).

2. Диференціація загальної освіти для учнів особливо обдарованих.

Спинимося на першому питанні. За цю ідею висувається цілий ряд аргументів: середня освіта в наш час дуже розрослась і далі буде йти по шляху росту, збагачення, не можна відбити в обсязі знань, не можна все дати учням за той період часу, намічається для середньої школи. Крім того, багатьом учням дуже важко з усім матеріалом з однаковим інтересом справлятися. Треба в якійсь мірі зменшити загальний обсяг середньої освіти для всіх учнів, підійти до якогось загального мінімуму і диференціювати цю освіту, відповідно до інтересів і нахилів учнів.

Автори цієї ідеї говорять про те, що з реалізацією її буду усунута потреба в організації шкіл для обдарованих дітей, які на їх думку недоцільні і викликають цілий ряд заперечень.

На загальних зборах академії наук недавно доповідали, про досвід 910-ї московської школи, яка реалізує ідею диференціації навчання в старших класах, і це ніби дає великий ефект.

Які сумніви та заперечення викликає ця ідея?

При ближчому розгляді виникає сумнів щодо її доцільності:

1. Вона може бути здійснена тільки у великих, багатокомплексних школах, у містах, в селах же така ідея диференціації здійснена бути не може.

2. Ці школи залишаються старими книжними школами, без істотної перебудови, без пов'язання навчання з виробничими процесом. Це засіб залишити значну частину теперішніх шкіл. Правда, в тезах сказано, що на певний період часу теперішні школи можна ще залишити, а коли ми реалізуємо ідею диференціації, то теперішні школи залишаться назавжди.

Крім того, у багатьох учнів після закінчення 7-річки ще не склались нахили та здібності, які б вони могли визначати самостійно. Відбирати учнів по диференційованому навчан-

ню буде дуже важко і багато буде випадків, коли під впливом якихось вражень, учні будуть вибирати професію не за здібностями і нахилом.

Є небезпека і в зниженні загальної освіти учнів при реалізації ідеї диференціації.

Реалізація цієї ідеї також ускладнить справу планування самих класів на другому етапі шкільної освіти. Як ви будете розподіляти між школами ідеї диференціації дає право вибору спеціальності а якщо математиків зовсім не буде, як же бути з цією спеціальністю.

Мені здається, хоч цю ідею багато підтримують, вона ще не має стільки обґрунтувань, щоб можна було її прийняти і реалізувати. Я схилен вважати, що вона не є доцільною і від вводу такої диференціації навчання нам слід відмовитись.

2. Диференціація середньої освіти для учнів середньо обдарованих.

Автори цієї ідеї, висуваючи її, ґрунтуються на тому шляху розвитку виховання дітей, в якому дуже зацікавлена наша країна. Всі читали в «Правді» та інших газетах критичні зауваження на цю ідею.

Ця ідея має багато негативних фактів:

1. Труднощі в діагностиці здібностей дітей значно більші, ніж в діагностиці здібностей дітей до мистецтва, бо ці здібності виявляються значно раніше.

У багатьох підлітків здібності ще не визначені. Відповідно [є – прим. авт.] багато випадків, коли великі вчені з тієї чи іншої галузі науки цих здібностей в юнацькому віці не виявили.

Наша психологічна наука мало займалася опрацюванням здібностей дітей, методологією вивчення цих здібностей.

2. Група заперечення цієї ідеї – негативний вплив виключного становища обдарованих юнаків та дівчат, вони будуть усвідомлювати це становище, пишатися ним і це буде впливати на їх характер і на розвиток їх здібностей негативно.

Ми зробили такий висновок, що організація спеціальних шкіл для обдарованих дітей є не доцільною. Хоч окремі товариші залишилися при своїй думці. Цей шлях менш придатний, ніж перший – про диференціацію загальної освіти. Треба опрацювати ці питання і шукати інших більш доцільних шляхів.

Є інші шляхи дальшої диференціації шкільної освіти. Такі шляхи, я гадаю, в організації виробничих і загально-політехнічних шкіл з виробничим навчанням.

Як ви знаєте, шкільне навчання, за тезами, повинно бути у тісному зв'язку з виробничим навчанням певного профілю і тут відкривається можливість дальшої диференціації для загальної освіти відповідно до основних профілів вироб-

ничого навчання (поліграфічного, сільськогосподарського тощо).

Для поглиблення знань з фізики, біології, хімії, гуманітарних наук, тощо можна організувати вивчення їх також факультативно, не обов'язково для всіх, а розрахувати на тих, які цікавляться цими дисциплінами, швидко ними оволодівають.

В додатку до курсової роботи, можна передбачити і поза курсову роботу, що рекомендується в тезах, як засіб до розвитку здібностей дітей.

Є широкі можливості диференціації навчання і по лінії загальноосвітній, при збереженні загальноосвітнього мінімуму. При такій диференціації найбільш здібним учням можна буде видавати характеристики, які будуть сприяти їх дальшому навчанням. Такі характеристики можуть відкрити шлях до вищої школи без додаткового виробничого стажу.

Ця думка схожа з думкою тов. Александрова, який виступив в газеті «Ізвестія» з статтею, але в цій статті шлях до вищої школи дуже ускладнюється. Мені здається, що цього робити не треба.

Я думаю що дальша диференціація навчання може здійснюватися по лінії індивідуального підходу в існуючих організаційних формах.

Не треба ставити перед усім організацію типів шкіл, її можна в значній мірі розв'язати, як проблему методичного, індивідуального підходу, розраховану не тільки на слабких учнів, а і на самих обдарованих.

Наша практика шкіл з виробничим навчанням цілком виправдала себе і буде удосконалюватись. Тісний зв'язок виробничого навчання з загальною освітою є необхідна умова для повноцінного розвитку здібностей учнів.

Якщо ми спрямуємо наші зусилля по цій лінії, то вони можуть дати продуктивні результати, які могли би бути використані при розробці навчальних планів, програм та інших документів, які жде від нас школа.

Тов. Тесленко І. Ф. – Товариші! Я гадаю, що до сьогоднішньої наради треба було попередньо ці питання обговорити на відділах, але не залежно від цього треба визначити наше ставлення до поставлених у доповіді питань.

Я безперечно буду говорити про ту частину шкіл, яка стосується диференціації з фізико-математичних наук. Доповідач правильно схопив дух і принципів положення тез, які пов'язані з організацією загальноосвітньої школи. Фуркація шкіл, на мою думку, не тільки сприятиме перебудові середньої освіти, а йде в супереч духу тез, тому вона не може бути прийнятою.

Зокрема академіками Зельдовичем та Сахаровим висувуються пропозиції про організацію фізико-технічних шкіл. Я розглядаю пропозицію про фуркацію шкіл, як приховану форму організації шкіл для обдарованих. Оскільки така школа у нашого народу не викликає довіри бо вона в своїй основі порочна з ти міркувань, що вона буде негативно впливати на виховання нашої молоді.

Коли ми візьмемо таких вчених як т.т. Панасюк, Глушко, Боголюбов, які зараз на передовій лінії наук, то ми побачимо: я говорив з тов. Глушко і він розповідав мені, що зовсім не збирався стати математиком, кінчав він політехнічний інститут і прийшов до математики не математичним шляхом.

Не можна рахувати, що коли дитина у 8-річчі отримує 5-тірки, то вона вже обдарована.

Коли ми візьмемо тов. Панасюка, то він теж не прийшов математичним шляхом. В більшості вчені приходять до якоїсь галузі науки на стику з іншими науками.

Коли об'єднати біологію і фізику, то це дає великий результат, а вивчати фізику у відриву від біології не буде ніякого ефекту.

Мені здається, що здібності, які повинні виявлятися у 8-річній школі, виявлення їх повинно йти по лінії роботи з дітьми, які встигають.

Треба відмітити, що за останні 10 років наша методична література не випустила жодної методики по роботі з обдарованими дітьми. Вони займалися тільки відсталими учнями. Не знайдемо висвітлення питання роботи з обдарованими дітьми і в психології. Цим питанням зовсім не займалися. Досі займалися основною проблемою, як зменшити кількість дворічників, а як забезпечити вимоги встигаючих, які не вміщуються в норми навчального процесу, цим питанням не займалися. А треба сказати, що ніхто інший як молодь, запустили штучний супутник землі. Це ті юнаки і дівчата, які закінчили наші школи без шкіл обдарованих, вони навчалися в наших школах. Якщо ми подумаємо про форми та методи роботи з тими, що встигають, що мають нахил, то для обдарованих дітей буде відкритий прямий шлях до вищої школи.

Я цілком підтримую основні тези доповіді, але гадаю, що форма фуркації є недоцільною в нашому суспільстві, тим паче недоцільна форма шкіл для обдарованих дітей.

Тов. Лесек – Товариші. Було б дуже добре, коли товариші, виступаючи тут, пов'язували свої думки про фуркацію шкіл з точними виразами, маючи на увазі, що навчальні плани виражені цифрами.

В тезах ЦК записано, що середня загальна освіта буде сполучати загальне політехнічне і професійне навчання. Запровадження

професійної освіти передбачено диференційним навчанням на другому етапі. Тут передбачається диференціація виробничого навчання. Школи мають бути різного профілю, загальна освіта, політехнічне навчання та трудове виховання мають бути однаковими і обов'язковими для всіх учнів шкіл другого етапу.

Які, на мою думку, помилки у т.т. Гончарова і Леонтєва про фуркацію навчання:

І. Поділ загальної освіти шкіл другого етапу має декілька напрямів (біології, фізики, хімії, гуманітарних наук тощо). Передбачається зниження загальної освіти з тих дисциплін, які не будуть спеціальністю цієї школи. Коли школа математична, то гуманітарні науки викладатимуться в дуже малих розмірах, і навпаки. Коли б ми допустили цю фуркацію, то у нас відновилась би система освіти, яка була в царській Росії.

ЦК передбачало можливість цих помилок, і тому в тезисах було записано «...в школах другого етапу» (зачитує) Т.т. Гончаров і Леонтєв обіцяють провести фуркацію в кожній школі, але такої можливості запровадити в кожній школі всі напрями виробничого навчання, зараз немає.

Відрив від дійсності є не чим іншим як Маніловщина у плануванні, говорив В. І. Ленін.

Товариші, аналізуючи хід обговорення, слід відмітити:

1. Т.т. Гончаров і Леонтєв пов'язують питання про фуркацію з питанням про школи для обдарованих, проти якого багато висловлюються проти, і це привабливе.

2. У статті немає конкретних пропозицій щодо виробничого навчання в школі з фуркаціями. Т.т. Гончаров і Леонтєв обійшли це питання.

Коли ми подивимося ближче, то побачимо, що ці пропозиції у тов. Гончарова не нові. У своїй програмній статті «О перспективном плане развития народного образования на ближайшие 15–20 лет», він писав (зачитує). Як бачите, оновлені пропозиції т.т. Гончарова і Леонтєва цілком не схвалюються, засуджуються тезами ЦК і немає потреби ставити їх на обговорення. Щодо шкіл для обдарованих дітей, то народ наш поставився до них негативно і я з цим цілком згоджуюсь.

Тов. Гельфанд – Прежде всего следует отметить что Григорий Силевич особым чутьем ученого обобщил предложения по поводу дифференциации школ и сделал такие выводы, что можно полностью под ними подписаться.

Товарищи! Дифференциация школ это не новый вопрос. Только сейчас введен новый термин, т.к. ранее мы называли это фуркацией. Сейчас термин фуркация заменен более модным, т.е. дифференциация.

Под этим термином можно понимать раз-

личные виды школ. Бывшая царская гимназия и реальные школы также осуществляли идею фуркации. Там с первого класса проводилась эта идея, а затем расширялась и укреплялась.

В первые годы Советской власти эта идея так же была распространена до некоторой степени в средних школах крестьянской молодежи, да и недавно эта идея была распространена в виде организации курсов на базе техникумов. Идея фуркации или дифференциации не нова, те товарищи, которые участвовали в составлении проекта, знают как она реализовалась.

Какие успехи получила эта идея на этих курсах на базе техникумов?

Поскольку сам по себе термин фуркация многочисленный и можно различно толковать эти идеи.

Правильно, у нас сейчас дифференциация школ существует, однако в тезисах ЦК не сказано прямо, что нужно осуществлять дифференциацию повсеместно.

Гончаров и Леонтьев сделали такие выводы. Я не буду резко говорить, как предыдущий товарищ, что это есть уклон.

Эти идеи заслуживают вашего внимания. Однако об этих идеях рано еще нам говорить, может быть через 10 лет сознание изменится у нас до некоторой степени и эта идея станет насущной.

Рано сейчас говорить об этой идее, т.к. она не имеет под собой почвы.

В статье Гончарова и Леонтьева содержится очень много ценных предложений, однако имеются и противоречивые и спорные моменты.

В статье говорится, что исходя из потребности промышленности, сельского хозяйства и культуры целесообразно выделить на втором этапе школы физико-технические, химии, технологические, естествознания, гуманитарные и т.д.

Прежде всего вызывает сомнения логическое деления дифференциации в статье. На каких основаниях т.т. Гончаров и Леонтьев дали такое деления школ? Можно подумать, что тут принцип общеобразовательного или трудового обучения. Если первый принцип, то он не исчерпывает все науки. Например, в этом делении не входит много наук, в том числе и математика.

Это не нашло своего отражения потому, что в физико-техническом и химико-техническом направлении в одинаковой степени нужна и математика. Это деления логически не выдержано.

Тогда можно подумать, что это деления осуществлено по принципу трудового обучения. Если мы проанализируем, то увидим, что не все специальности включаются в это деления. Значит, эта классификация не выдерживает с точки зрения второго принципа.

Фактически если мы осуществляем дифференциацию школы, то уровень общеобразовательных знаний уменьшается.

Мы говорим, что когда излагаем какой-либо предмет, то стараемся увязать его с политехническим обучением. Такая постановка вопроса нацеливает на глубокое изучение предмета.

Такое обучение поможет развитию индивидуальных способностей у учеников, поможет развитию интересов у них к той или иной специальности.

Закончивший восьмилетку ученик, которому 14 лет, еще не может точно определить свою склонность, да зачастую мы видим, что и после окончания десятилетки ученики еще не знают своих настоящих склонностей. Кроме того, такую дифференциацию можно провести только в больших городах.

Мне думается, что на данном этапе нельзя согласиться с предложениями, высказанными в статье т.т. Леонтьева и Гончарова.

При дифференцированном обучении квалификации определяются не потребностью народного хозяйства, а наличием тех школ, которые действуют в этом районе или городе.

На совещании математиков, которое недавно проходило, обсуждался вопрос составления программы и некоторые товарищи выступили с предложениями, чтобы программы и содержание материала должны быть едиными для всех учащихся, какую бы школу он не заканчивал.

Можно ли говорить о дифференциации методов преподавания. По этой линии нам предстоит большая методическая работа.

Идея дифференциации школ положительная и она заставляет думать, искать пути. Экспериментальные школы должны существовать. Не плохо бы и у нас на Украине организовать такую экспериментальную школу.

Нужны ли школы для одаренных детей, то мы считаем, что такие школы нужны. По этому поводу тов. Александров говорит: «Почему когда говорим о талантах, то всегда упоминаем об искусстве, об ученых, а высший класс точности, полировка стекла, изготовления в совершенстве одежды, разве это не талант». Почему при упоминании талантов мы только говорим об искусстве и науке?

Я против таких предложений и суждений, что нет способных учащихся и не следует с ними особо заниматься. Если мы говорим о том, что школы для одаренных не нужны, то как правильно здесь сказал Григорий Силыч, нужно подумать о новых формах работы с особо одаренными учениками. В области математики имеется очень много интересных форм, это математические олимпиады, конкурсы, Академик Лаврентьев предлагает организовать журнал для школь-

ников «Юный физик», «Юный математик» і т.д.

Представим себе, что мы создали школы для одаренных детей и изъяли их из коллектива. Это будет иметь большое влияние на коллектив учащихся, и это может отразиться на учебе всего коллектива. Ведь мы не создаем завод с новаторами производства, а новаторы работают в коллективе и влияют на рабочих, повышая их до уровня новаторов.

Это говорит о том, что отдельных школ для одаренных не следует организовывать, однако нужно иметь на учете каждого одаренного ребенка в школе и работать с ним.

Следующий вопрос. Как убедиться, Как установить способность учащегося в той или иной области. Бывают случаи, когда ученики хорошо решают задачи, можно ли считать этого ученика способным и одаренным. Это только первые признаки одаренности.

Встречаются учащиеся, которые очень хорошо вычисляют. Например, Арагон, не имея совершенно математических способностей, обладал удивительными вычислительными способностями.

Некоторые преподаватели определяют способности учащихся таким образом: если учащийся при решении задачи по математике решил ее не стандартным, а оригинальным способом, то считают этого ученика способным по математическим наукам.

Вы все знаете математика Погорелого, который работает в Харькове. Во время учебы своей еще в школе, будучи на олимпиаде он решил задачу оригинальным способом. Один работник университета заинтересовался им и в дальнейшем направлял его деятельность. Таким образом, тов. Погорелый стал известным ученым.

Определяют еще способности по геометрической интуиции, т.е. если ученик умеет объединить логические суждения, умеет построить систему логических решений.

Если мы объединимся вместе с психологами, то в вопросе определения одаренности, мы сможем сделать очень много. Я считаю, что это сделать необходимо.

Тов. Масальський – Я з великим інтересом вислухав міркування, висловлені на сьогоднішній нараді. Деяка доля правди є в статтях академіків Леонтєва і Гончарова. Але вважаю, що на даному етапі перебудови школи немає життєвих підстав запровадити те, що пропонується в цих статтях.

Той шлях, який пропонує Григорій Силівич, є самим цікавим і правдивим. Все-таки слід було це питання далі перевірити експериментальним способом, не відмовлятися від ідеї диференціації навчання в різних планах, причому не тільки в тому плані, як нам подається в

статтях Гончарова і Леонтєва, а також і в інших листах. Не можна цієї проблеми вирішувати без достатніх наукових даних.

Що стосується методів, то не згоден з Григорієм Силівичем, наша методика цікавиться не тільки учнями, які не встигають. Основним в наших методиках є праця з класом, а там є основний косяк, з яким вчитель повинен працювати.

Треба сказати, що ми на певному етапі недооцінювали роботу з учнями, які краще всіх встигають. Необхідно, щоб в методиці було розроблено як забезпечити успішністю основного складу класу, як середніх підтягувати до кращих, а поганих до середніх, як працювати з тими, що встигають краще всіх.

Безумовно, у нас є здібні учні, але, на мою думку, немає ніякої потреби в організації шкіл для обдарованих дітей, це було б не педагогічно і це було б до певної міри зниження можливостей класів і навіть середніх учнів. Я оперую даними, доступними нам всім. Можливо якісь спеціальні дослідження зроблять інші висновки.

Щодо перебудови шкіл, то можна цілком успішно розв'язати цю форму у формі виробничого навчання, яке накреслюється тезами і є основною метою цих тез.

Тов. Синиця – Трохи якось не зручно чути, що тов. Гончаров збирався щось «протаскити», а йому допомагав тов. Леонтєв. Не знаю чи є потреба висловлювати свої думки в таких термінах. Я знаю тов. Гончарова він дуже добра людина, дуже піклується про школу, про наших дітей і не збирається нічого протаскувати. У вчорашній «Правді» друкується список людей, які повністю приєднуються до цієї думки.

Відносно диференціації, то мені здається, що в містах можна це зробити, нехай спершу як експеримент в декількох, чи в одній школі і побачимо, що з цього вийде.

Всі ті докази, які наводили т.т. Лесек і Гельфанд проти фуркації цілком правильні, але зробити експеримент треба.

Відносно шкіл для обдарованих. Не треба так називати ці школи, але окремі школи для обдарованих можна організувати, нічого поганого в цьому немає. Коли в селі є колектив учнів, один з них дуже здібний і показує виняткові здібності до математики, чи до іншого предмету і що буде поганого, якщо цього хлопчика відправити до спеціальної школи. Я гадаю, що і колектив учнів від цього не потерпить ніякої шкоди, а навпаки вони пишатимуться їм, що ось був у нас такий хлопець обдарований, а зараз він навчається в спеціальній школі в місті. Правда, може з цього хлопчика і не получится обдарована людина, але може і получится.

Чи краще буде, коли цей учень залишиться в школі та буде байдикувати тому, що для

нього нема там, що робити і це не дасть змогу розвивати його здібності це один з багатьох шляхів?

Я маю на увазі організацію шкіл для обдарованих дітей з фізики, математики, взагалі точних наук, а відносно гуманітарних наук, то мені здається, що такі школи організувати не треба. Я наведу такий приклад: у 80-й школі навчався учень Санович, він навчався у 6-ому класі і розв'язував задачі для всіх олімпіад. Закінчивши середню школу він закінчив 4 курси університету з математики. Що було б поганого, коли цей хлопець навчався в окремій школі для обдарованих.

Я не бачу тут нічого поганого і вважаю, що окремі школи для обдарованих треба організувати.

Мені здається, що рано чи пізно питання про школи для обдарованих дітей буде вирішено і такі школи будуть.

Необхідно по цьому питанню поговорити з вчителем і не на дискусійних зборах, а кожним окрема. В особистій бесіді вчителі можуть дати багато цінних пропозицій. Необхідно продумувати питання, як урахувати всі здібності дітей, щоб розвивати їх як найкраще.

Тов. Авраменко – Товариші! Я думаю, що партія, даючи на обговорення тези про перебування системи народної освіти, мала на увазі, щоб всі точно їх дотримувались. Ці тези дані для того, щоб кожний висловив свої думки на основі свого досвіду.

Для мене несподівані перші два виступи, в яких товариші розглядали доповнення тез, як ревізійнізм, чи намагання «протащити» ворожі ідеї, нашкодити нашій системі народної освіти.

В своїх виступах товариші посилались на Григорія Силовича, але я гадаю, що всі ми чули, що тов. Костюк поставився до цього питання об'єктивно і з ним можна було погодитися. Він сказав, що система диференціації має позитивні і негативні риси в навчанні на другому етапі.

Треба сказати, що наша школа випускала багато хороших учнів і сприяла розвитку їх здібностей і нахилів і треба зробити все для того, щоб з нашої школи виходило якомога більш здібних, талановитих учнів.

Якщо говорити про нашу школу, то мені здається, що не треба в дальнішому відмовлятися від такого принципу, щоб школи були єдиними, тобто такими, які дають можливість просуватися безпосередньо знизу до верху, набувати освіти.

Однак, не обов'язково, щоб всі школи були схожі одна на другу.

Критичні зауваження, які підкреслювали на сьогоднішній Раді, можна врахувати і поліпшити, а в цілому ідею не можна розцінювати як порочну, а таку, яка має і позитивні сторони, які свідчать за введення цієї системи.

Немає ніяких чародії, які могли б точно передбачити обдарованість дитини, ця обдарованість може не проявитися і після 10-го класу, але ми повинні приймати всі заходи, щоб спрямовувати молодь, відповідно їх нахилам і здібностям.

Академік Семенов підрахував, скільки треба буде молодих людей з математичних дисциплін, це треба буде прийняти до уваги.

Диференційовані школи не можна рахувати як школи для обдарованих, це школи для підготовки певного роду спеціалістів.

Відносно шкіл для обдарованих, то мені здається, що в ці школи треба відбирати на основі конкурсу, характеристик, тощо. Тоді в цих школах будуть навчатися дійсно ті діти, які мають обдарованість. Створення шкіл для обдарованих безумовно викриє ряд недоліків, які в нашому суспільстві не повинні бути.

Проти диференціації або фуркації шкіл є ряд заперечень. Ці школи можуть бути організовані лише в містах. Вноситься заперечення, що введення таких шкіл, буде знижати рівень загальної освіти. Мені здається, якщо добре поставити питання – то цього не буде. Можна передбачити і таке становище, щоб діти мали змогу переходити з однієї школи до другої, але в принципі як експеримент таку школу треба організувати.

Є можливість, що ці школи можуть залишитися книжними школами, але це треба також продумати. Там можна організувати і виробниче навчання, але якщо в принципі прийняти пропозицію про організацію шкіл з фуркаціями, то можна буде знайти заходи, які сприяли б справі дальшого розвитку системи освіти і сприяли б в справі виховання талантів і здібностей у наших учнів.

Тов. Раевский – Товарищи, в тезисах ЦК и Совета Министров «О связи с жизнью и дальнейшем улучшен системы народного образования», есть целый ряд новых, по истине замечательных идей, которые действительно ведут нас к дальнейшему совершенствованию народного образования.

Среди этих идей хотелось бы упомянуть идею о формировании личности, ее образовании и ее способности идти различным путем, и чем разнообразнее этот путь, тем больше [должны – прим. авт.] учитываются индивидуальные особенности личности, тем больше возможности для личности сформировать свои способности, тем больше возможности для не занять то место в жизни, которое ему [ей – прим. авт.] надлежит занять.

Чрезвычайно важная идея дифференциации школ, и чем больше она будет открывать разнообразия выбора дороги в формировании

личности, тем правильнее она будет. В тезисах ЦК КПСС уже указано те основные пути дифференцированного обучения, которые действительно могут создавать особо благоприятные условия для формирования личности.

Другой замечательной идеей является мысль о необходимости развития способностей и талантов людей. Способности и таланты в своем формировании требуют для себя специальные условия и нужно постараться создать эти оптимальные условия для того, чтобы наметившиеся в той или иной отрасли таланты могли бы развиваться в полную силу и принести пользу своему народу.

Не подлежит никакому сомнению, что в нашей педагогике было много недостатков, однако причиной этому было не то, [что – прим. авт.] наши педагоги забыли в отношении наших детей, а просто они боялись говорить о том, что есть особо одаренные дети, что есть такие одаренные дети, развитие которых состоит не только в приобретении знаний, и в самых способностях одаренных. В результате этого получился огромный недочет.

В методических материалах было указано, как заниматься со средними учениками, с отстающими учениками, но не было методики по работе с выдающимися учениками. Это была заперенная зона.

В последнее время обратили внимание на методику формирования особо одаренных детей, на методику работы с ними, развитие их способностей и одаренности.

Я считаю, что идея Н. С. Хрущева об организации школ для одаренных детей является замечательной. Эта идея заключается в том, чтобы школы для одаренных были не только в области искусства, а и в некоторых областях науки, химии, физики, математики.

Если привести таблицу, в каком возрасте были созданы наиболее выдающиеся произведения математиков, то мы увидим, что 70 % из них самые выдающие свои произведения написали в возрасте до 25–30 лет. И это говорит о том, что одаренность в математике существует и ее нужно всемерно развивать.

Имеются и другие виды одаренности и их также нужно развивать.

Нужно сказать, что наша методика никогда не занималась вопросом формирования одаренности личности. Если мы возьмем пример с тов. Боголюбовым, то только благодаря Букрееву удалось открыть этот талант. Мне кажется, что в этом нет ничего плохого.

Почему у нас говорят об одаренных детях в искусстве, не боясь их испортить, почему же мы должны бояться сказать правду об одаренном ребенке в технике или другой науке, боясь его

испортить.

Я думаю, что те аргументы, которые приводят здесь против школ для одаренных детей, эти аргументы слабые, надуманные, совершенно абстрактные. Мне кажется, что в этом вопросе нужно пойти по пути экспериментирования.

Хорошо ли сделали в Москве, когда в целях эксперимента, организовали школу с фуркациями? Директор этой школы пишет, что такая школа очень хорошо подействовала на учащихся и дает не отрицательные положения создания такой школы, а наоборот положительные.

Не следует вводить в массовом порядке школы с фуркациями и для одаренных, но для эксперимента несколько таких школ следует создать.

Несколько слов в отношении дифференциации. Здесь выступающие говорили, что школы фуркациями можно создавать только в больших городах. Но такие школы можно создавать и в районных центрах, на принципе более развитых в этих районах отраслей промышленности или сельского хозяйства.

Не получится ли так, что фуркация, которую предлагают Гончаров и Леонтьев приведет к снижению единства среднего образования? Не нужно чисто физически понимать единство среднего образования. От того, что несколько будут увеличены часы на технические дисциплины и несколько уменьшены на гуманитарные, и в другом случае наоборот, то от этого среднее образование учащихся несколько не страдает.

Несколько слов о фуркации, о которой говорят Гончаров и Леонтьев. Я согласен с предложениям Григория Силыча, однако подчеркиваю, что опыт московской школы нужно продолжить и на Украине и проверить его.

Тов. Сычевская – Я бы хотела разделить этот вопрос на два момента:

1. Сама идея.
2. Организация этой идеи.

Прежде всего сама идея. Мне думается, что идея, предложенная Гончаровым и Леонтьевым, является большим рациональным зерном, которая может в какой-то мере помочь нам в разгрузке наших учащихся.

Среднюю школу обвиняют в серьезных недостатках в отрыве от жизни, недостатке трудового воспитания и это обвинения падает на второй этап производственного обучения и приобретения образования. Мне кажется, что это никем не отрицается.

Второй недостаток – это перегрузка, и 3-й это то, что мы не давали качество в подготовке наших школьников и нужно сказать, что в основной массе вузы были недовольны, как мы готовим наших десятиклассников. И при этом не-

довольстве вузов наши школьники были перегружены.

Если мы возьмем школьников первого класса, то они работают по 6-7 часов, а 10-й класс работает 12 часов в сутки. Это серьезный вопрос, который нужно, наконец-то разрешить.

Как решить этот вопрос? Можем ли мы всем учащимся давать полное среднее образования по всем направлениям? Когда-то наука была более бедной и преподавать нечего было. Сейчас же она очень богата и многообразна, и мы не можем ее всю ухватить для преподавания в средней школе. Известно, что среднее общее образование вступило в противоречие с бурным развитием каждой отрасли ее науки, как же это все совместить, что-бы не было перегрузки в наших школьниках?

Мы составляем программу по физике для 8-милетней школы и слышим от зав. кафедрами физики, что ученики очень перегружены, однако вместе с тем они предлагают не уменьшать программу, а включить в нее дополнительные материалы.

Было время, когда можно было получить общее высшее образования. Сейчас наступило такое время, когда и общее среднее образования дать нельзя. Отсюда и вытекает вопрос о дифференциации общего среднего образования.

Второй вопрос организации этой идеи. Я не согласна с автором статьи, которые узкую дифференциацию школ. Тут можно дать более широкую дифференциацию. Самое главное – это отделения технического цикла от гуманитарного. Я разрешу себе привести такой пример. В нашей школе училась дочка писателя Смелянского и дочь одного инженера Писаренко. Обе девочки интересовались математикой, обе девочки были отличницами. Недавно я встретила одну из них, и она мне заявила, что она столько сил тратила на математику, готовя ее, хотя никогда ею не интересовалась и никогда ее не любила. Лучше было бы, чтобы школа была с гуманитарным уклоном, тогда была бы возможность после 8-го класса заниматься теми предметами, которые нужны будут в будущем для продолжения образования.

В отношении поступления в вузы из школ с фуркациями, то мне кажется, что им нужно давать право поступать в любые вузы.

Мне кажется, что в этом вопросе нужно пойти экспериментальным путем. Давайте организуем опытную школу у нас в Киеве и посмотрим, что из этого получится. Только жизнь может указать правильный путь.

Тов. Балацкая – Все выступающие товарищи говорили, что развивать способности у наших учеников необходимо. Однако каким путем это нужно делать. Тут высказывалось много раз-

личных соображений, приводилось много примеров.

Мы должны заботиться, чтобы создать лучшие условия для развития талантов и способностей наших детей.

В прошлом году я была в Ленинграде и слушала академика Леонтьева. И мне не показалось, что он отрицает необходимость производственного обучения. Я тогда вполне согласна была с ним, с его теорией. Я хочу высказаться в пользу дифференциации школ.

Может ли учитель ускорить развития таланта. Не может. В одном случае – потому, что он слишком занят, в другом потому, что мало подготовлен.

Приведу такой пример. Есть у нас 13 детский дом. Там занималась одна девочка. Все предметы ей давались с трудом, а вот математика ей давалась легко, однако интереса она к ней не испытывала, потому что более трудные задания чем программный материал ей не давали. Участвовала она и в олимпиадах, однако их проводили студенты и были они для нее также не интересны. Если бы было дифференцированное обучение, то эта девочка пошла бы по математическому пути и может быть выявила бы в этой области большие способности.

Эта девочка занимается сейчас в медицинском институте, учиться она хорошо и с нее будет хороший врач, однако, как математик она потеряна, потому что не было создано условий для развития ее математических способностей.

Много внимания наша психологическая наука должна уделять разработке методики по определению способностей, как определить способности наших детей.

Тов. Димитров – Здесь Григорий Силыч подчеркнул целый ряд положительных и отрицательных моментов в деле организации школ с фуркациями. Я не могу согласиться с тем моментом, что мы не в состоянии определить способности и интересы учащегося после окончания восьмилетней школы. Если так утверждать, то мы должны будем признать, что педагогической и психологической науки нет.

Трудности в этой проблеме, конечно, имеются, но если мы займемся этой проблемой, то мы увидим, что эта проблема не такая сложная и ее можно будет решить даже в очень короткое время.

В школы с фуркациями будут поступать даже и такие лица, которые уже имеют 2-3 годичный производственный стаж и даже по конкурсу, если количество таких школ будет ограниченным.

Здесь говорили, что очень трудно организовать такие школы в городах, а на селе вообще невозможно. В городах организовать такие шко-

лы очень легко, легче, чем школы с производственным обучением.

Можно и в сельских районах иметь одну такую школу с отделением физико-техническим и агробиологическим.

Основным коренным недостатком этой идеи является то, что такая школа не будет готовить выпускников к трудовой жизни, к практической деятельности.

Не решен вопрос как в дифференцированных будет состоять вопрос о подготовке специалистов массовой квалификации.

Я беседовал с тов. Гончаровым и он так же мне не сказал, как будут готовиться специалисты массовых специальностей в этой школе. Правда если идея будет принята, то можно будет разработать эти недоработанные вопросы. У нас был такой эксперимент это спецкурсы на базе техникумов. Я считаю, что этот эксперимент был положительным. Я был в такой школе и учащиеся там работают с интересом и директор завода сказал, что он возьмет этих учеников к себе на производство с удовольствием он даже ставил вопрос о досрочном выпуске из школы.

Не хуже обстоит дело и в Львовской школе № 6. Учащиеся там работают с удовольствием, успевают по общеобразовательным и специальным предметам. Такая идея заслуживает всяческого внимания.

Есть, правда, школы, где работа поставлена неудовлетворительно, но отрицать этот эксперимент не следует.

Необходимо и на Украине организовать экспериментальную школу с фулкациями.

Тов. Розенберг – Мне хочется обратить внимание присутствующих на то что без дифференциации в отдельных случаях нам не обойтись.

Даже при наличии 11-летней средней школы сможем ли мы по всем предметам подготовить в таком объеме, как это необходимо для средней школы? Нам придется в определенной степени пользоваться дифференциацией школ.

Академики Зельдович и Сахаров в последние годы работали в области атомной промышленности, они имеют здесь большие достижения.

Я имел беседу с академиком Зельдовичем в отношении программы по физике для средней школы. И он сказал, что существующая программа не выдерживает критики. В программе по атомной физике определено 7 часов, а необходимо, чтобы в средней школе было уделено атомной физике 78 часов, а когда возник вопрос с восьмилетней школы, то он сказал, что там обходимо выделить не менее 20–30 часов.

Однако, добавлять часы на физику, без добавления часов на математику и химию нельзя.

Также очень трудно решить вопрос разгрузки без дифференциации школ. В части объ-

ема – перегрузка школ переживает серьезный кризис.

Нужно сказать, что в свое время образования было общим, однако с ростом наук, пришлось его дифференцировать. Если мы будем говорить о полном среднем образовании, то настало время и его дифференцировать.

Идеи, вынесенные Гончаровым и Леонтьевым, в отношении дифференциации школ имеют рациональное зерно и к научному исследованию их нужно приступить.

Тов. Чамата – Некоторые товарищи очень сильно поддерживают идею создания школ для одаренных детей. Мне кажется, что может быть в далеком будущем мы и будем создавать школы для одаренных, но в настоящее время еще рано об этом говорить.

Некоторые товарищи здесь говорили, что создавать школы для одаренных нельзя, потому что мы не умеем определять одаренность детей, их способности, но это не является главным препятствием в создании школ.

Отбор детей одаренных в специальные учреждения и подчеркивания их исключительности является фактором неблагоприятным для морального развития этих детей.

Школы для одаренных детей в музыке, живописи, хореографии существуют, но стоит внимательно присмотреться к этим школам, и мы увидим, что дети там занимаются не все одаренные, а много не одаренных.

Я согласен с выступлением тов. Гельфанда, что отбор одаренных детей снимает уровень подготовки всего класса.

Когда мы говорим о наиболее аффективных условиях для развития одаренных детей, то для этого нужно, чтобы в коллективе были бы дети посредственные, средние и выдающиеся, взаимовлияние одних детей на других дает хорошие результаты. Такой коллектив является наиболее рациональным для развития одаренности детей.

В прессе выдвинуто предложения о дифференциации. Если речь идет о разгрузке, то дифференциация до некоторой степени может служить этому делу, если бы ее можно было практически повсеместно осуществить. В большинстве школ дифференциацию осуществить нельзя. Для развития же одаренных детей дифференциация школ особого значения не имеет.

Нужно сказать, что существующие школы не такие уж плохие и не создавали никаких препятствий для развития одаренных детей.

Сейчас мы имеем новую школу, методы обучения в ней должны быть активными, чтобы дети были приобщены к труду. В этой школе должно быть тесно увязано общее образование с производственным обучением.

Когда мы сейчас говорим о развитии способностей детей и пытаемся изыскивать новые специфические особенности этого развития, то это значит, что мы не доверяем той школе, которую собираемся строить.

Если старая школа способствовала развитию способностей и одаренности детей, то новая школа полностью обеспечит развития талантов и способностей, если мы пример соответствующие меры, если мы пойдем по линии создания кружков, олимпиад и т.д. Есть бесконечное количество возможностей развития способностей учащихся в разнообразном направлении. Нам нужно в построении новой школы учесть создания всех условий, в том числе и специфических для развития способностей и талантов детей и мы можем с этой задачей справиться.

Тов. Костюк – Обговорення показало, що питання складне, і наше обговорення носить попередній характер. Доведеться ще раз повернутися до цього питання, попрацювати над ним і прийняти спільні рішення.

Але мені здається, що в результаті обговорення, до деяких факторів ми домовилися:

1. Ідея диференціації шкіл є продуктивною, і треба йти в реалізації цієї далі того, що передбачено в організаційних формах, висунутих у статтях.

2. Дуже важлива ідея піклування про розвиток здібностей підлітків у новій школі і треба передбачати шлях реалізації цієї ідеї.

Конкретно щодо пропозицій, висунутих академіками Гончаровим і Леонтьєвим, то кваліфікувати їх, як порочні не можна.

Це серйозні ідеї, які можуть і повинні бути предметом обговорення. Однак, лишаюсь при своїй думці, що воно не здійсненне на даному етапі; існуючі форми дають можливість далі продовжити диференціацію по лінії загальної освіти і зараз треба подумати над тим, як це зробити.

Є багато аргументів за і проти диференціації шкіл. Треба обдумати це питання. Може у вигляді експерименту організувати одну чи дві такі школи, з метою вивчення цих ідей. Мені здається, що це питання заслуговує на увагу. Є проблеми, які треба розв'язати зараз. Нам доведеться повернутися до цього питання, рекомендувати зав. відділами, разом з співробітниками продумати це питання. Необхідно також залучити до розробки цього питання дирекцію одного чи двох інститутів, залучити групу товаришів і на основі цих матеріалів, які були сьогодні у виступах, виробити пропозиції до того, як виносити цю справу на друге обговорення. Тоді будемо обговорювати пропозиції, захищати і відхиляти їх.

Тов. Корнієнко – Мені хотілось декілька слів сказати відносно виступів. Тут виступав тов. Димитров в захист 26 шкіл. Цей захист не потрібен, ми не можемо про ці школи сказати, що це хороший приклад і його треба перейняти.

Необхідно, щоб у відділах товариші обговорили питання диференціації і підготували матеріали для другого обговорення. Доручити підготувати певні пропозиції, обговоривши їх на відділах, а також беручи до уваги сьогоднішнє обговорення цього питання⁹.

ЦДАВО України. НИИ психологии Министерства просвещения УССР // Стенограмма заседания ученых Рад Института педагогики та Института психологии» (від 11 грудня 1958 р.). – Ф. 5141, оп. 1, стр. 129, 43 арк.

⁹ Стиль і правопис стенограми збережено.